

М.В. КІКАЛІШВІЛІ,
кандидат юридичних наук, доцент
(Академія адвокатури України)

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ

Ключові слова: *девіантна поведінка, делінквентна поведінка, аномальна поведінка, адиктивна поведінка, дезадаптивна поведінка, асоціальна поведінка, неадекватна поведінку, деструктивна поведінка, акцентуїована поведінка, агресивна поведінка, конфліктна поведінка.*

Перш, ніж ми почнемо говорити про девіантну поведінку, необхідно з'ясувати термінологію. Девіантна поведінка – (від лат. *deviatio* – відхилення) – поведінка, що відхиляється [5]. Це поняття настільки багатозначне, що існує термінологічна плутанина. Поряд з поняттям «девіантна поведінка» дослідники часто вживають як синоніми «делінквентна поведінка», «аномальна поведінка», «адиктивна поведінка», «дезадаптивна поведінка», «асоціальна поведінка», «неадекватна поведінка», «деструктивна поведінка», «акцентуїована поведінка», «агресивна поведінка», «конфліктна поведінка» [16, 11] та ін. Чи справді всі ці поняття є синонімами або між ними є відмінності, або вони всі є видами «поведінки, що відхиляється»? Звернемося до словників із психології, наукових робіт психологів, соціологів, кримінологів та інших науковців і розглянемо ці поняття.

Делінквентна поведінка. Характеризуючи дії конкретної особистості, що відхиляються від встановлених у певному суспільстві й в певний час законів, що загрожують благополуччю інших людей або соціальному порядку і є кримінально караними в найтяжчих своїх проявах, використовується поняття «делінквентність» (від лат. *delinquentis* – провинна, проступок) [35].

Особистість, яка виявляє протизаконну поведінку називають делінквентна особистість (делінквент), а самі дії – деліктами. Відмінності делінквентної від кримінальної поведінки закорінені в тяжкості правопорушень, прояві їх антисуспільної направленості характеру. Кримінальна поведінка є перебільшеною формою делінквентної поведінки взагалі. В цілому делінквентна поведінка безпосередньо направлена проти існуючих норм суспільного життя, чітко виражених у правилах (законах) суспільства.

У спеціальній літературі розглянутий термін використовується в різних значеннях. А.Є. Личко, ввівши в практику підліткової психіатрії поняття «делінквентність», обмежив ним дрібні антигромадські дії, що не тягнуть за собою кримінальної відповідальності. Це, наприклад, шкільні прогули, прилучення до асоціальної групи, дрібне хуліганство, знущання над слабкими, віднімання дрібних грошей, викрадення мотоциклів [25]. В.В. Ковальов заперечує проти такого трактування делінквентності, вказуючи, що делінквентна поведінка є поведінкою злочинною [17].

Термін «делінквент» отримав ширше поширення за кордоном, де здебільшого вживається для позначення неповноліт-

нього злочинця. Так, в матеріалах ВОЗ делінквент визначається як особа у віці до 18 років, чия поведінка завдає шкоди іншому індивіду або групі й перевищує межу, встановлену нормальними соціальними групами в даний момент розвитку суспільства. Після досягнення повноліття делінквент автоматично перетворюється в антисоціальну особистість [9].

У психологічній літературі поняття делінквентності швидше зв'язується з протиправною поведінкою взагалі [9; 16; 25]. Це будь-яка поведінка, що порушує норми громадського порядку. Дана поведінка може мати форму дрібних порушень морально-етичних норм, що не досягають рівня злочину. Тут вона збігається з асоціальною поведінкою. Також вона може виражатися в злочинних діяннях, які караються відповідно до Кримінального кодексу. У цьому випадку поведінка буде кримінальною, антисоціальною.

Наведені види делінквентної поведінки можна розглядати і як етапи формування протизаконних дій, і як відносно незалежні його прояви.

Різноманіття суспільних правил породжує велику кількість підвидів протиправної поведінки. Проблема класифікації різних форм делінквентної поведінки носить міждисциплінарний характер.

У соціально-правовому підході широко використовується розподіл протиправних дій на насильницькі й ненасильницькі (або корисливі) [8].

У рамках клінічних досліджень являє інтерес комплексна систематизація правопорушень В.В. Ковальова, побудована на декількох осях. На соціально-психологічній осі – антидисциплінарне, антигромадське, протиправне; на клініко-психопатологічній – непатологічні й патологічні форми; на особистісно-динамічній – реакції, розвиток, стан [17].

А.Г. Амбрумова і Л.Я. Жезлова запропонували соціально-психологічну шкалу правопорушень: антидисциплінарна, антисоціальна, делінквентна і аутоагресивна

поведінка (слід зазначити, що ці автори до делінквентної відносять тільки злочинну поведінку) [2].

Отже, «делінквентна поведінка» і «поведінка, що відхиляється» – поняття, що тісно переплітаються. Практично ж можна говорити, що делінквентна поведінка – це вид поведінки, що відхиляється.

Аномальна поведінка. Аномалія – це будь-яке зазначене відхилення від норми або очікувань. Дослівно – «не норма». Термін використовується для позначення відхилень у поведінці, у відносинах і статистиці. У поведінці це зазвичай відноситься до порушень або клінічних синдромів [7].

Аномальна поведінка – це система вчинків або окремі вчинки, що суперечать соціальній, статистичній, суб'єктивній та функціональній нормам. Це ненормальна або патологічна поведінка [9].

Аномальна поведінка – це клінічна форма девіантної поведінки. Схематично це можна подати так: девіантна поведінка → аномальна поведінка [9]. Поняття девіанції є ширшим, ніж аномалії.

Адиктивна поведінка – (від англ. addiction – схильність, залежність, згубна звичка) – це відхилення, що характеризується прагненням до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин чи постійною фіксацією уваги на визначених видах діяльності, що спрямована на розвиток і підтримку інтенсивних емоцій [19]. З цього визначення можна побачити, що адиктивна поведінка є однією з форм девіантної поведінки. Сама назва цього поняття ясно вказує на неможливість його повного ототожнення з поведінкою, що відхиляється, оскільки не всі відхилення відбуваються внаслідок будь-якої залежності.

Ц.П. Короленко виходить з положення про наявність загальних механізмів, властивих різним формам адикції як фармакологічного, так і нефармакологічного характеру. При цьому спостерігається зниження рівня вимог і критики до оточуючих

і до самого себе, що може супроводжуватися спрощенням особистості з нівелюванням особистісних властивостей, аж до її поступової деградації [19].

Основним мотивом поведінки стає активне прагнення до зміни незадоволеного психічного стану, який видається нудним, одноманітним і монотонним. Навколишні події не викликають інтересу і не є джерелом приємних емоційних переживань. Аналізуючи психологічні механізми, що криються в основі різних адикцій, Ц.П. Короленко приходять до висновку про те, що початок формування адиктивного процесу відбувається завжди на емоційному рівні. Існує емоційний стан, що об'єднує різні (фармакологічні і нефармакологічні) адикції. В основі його знаходиться власне людині прагнення до психологічного комфорту [19].

Розрізняють декілька видів залежностей, серед яких головне місце займають залежності хімічного і нехімічного походження [34].

Не тільки наркотична, але будь-яка інша прогресуюча залежність (в тому числі, від гральних автоматів – гемблінг, від комп'ютерів – Інтернет залежність (Internet addiction) тощо) призводить до поступового відсторонення від інших видів діяльності і розваг, звужує коло захоплень та інтересів. До подібної поведінки належить і компульсивна потреба бути зайнятим («роботоголіки») [9]. Отже, адиктивна поведінка – також є видом поведінки, що відхиляється.

Дезадаптивна поведінка – теоретично таку поведінку можна розуміти широко – як відсутність адаптації до будь-яких вимог і норм. Але такий погляд, по-перше, доречний, скоріше, при соціологічних підходах, по-друге, – не містить пояснення цьому явищу, а лише називає його. (У цьому сенсі зміст даного поняття буде наближатися до дюркгеймівського поняття аномії, коли суспільні обставини зазнають істотних змін, а індивід змушений до них пристосовуватися.) [12].

У психології таку поведінку можна поділити на два великі різновиди, і розуміти її, як загальну характеристику особистості девіанта, що характеризується низькою здатністю до адаптації в нових умовах. Мабуть, така поведінка може бути описана через поняття «ригідність», як особистісна характеристика, або відповідати типу акцентуації – «ті, що застряють». З іншого боку, дезадаптивну поведінку можна розуміти, як конкретну поведінку в конкретній ситуації, в якій індивід не виявив достатньої здібності до адаптації і не зумів адекватно вирішити цю ситуацію [34]. Отже, поняття «дезадаптивна поведінка» і «поведінка, що відхиляється», мають спільну основу, але вони не є синонімами, скоріше про дезадаптивну поведінку можна говорити як про один з проявів девіантної поведінки.

Асоціальна поведінка – поведінка, що суперечить суспільним нормам і принципам, що виступають у формі аморальних або протиправних дій [5]. Цей термін, на думку А.В. Хоміча, не може претендувати на загальність, оскільки не всяке відхилення асоціальне. Щоб поведінка була асоціальною, необхідно, щоб індивід, який її виявляє, або діяв усвідомлено, і тоді його поведінка – наслідок його переконань, або ж індивід – не соціалізована особистість, – тобто в силу тих чи інших причин не засвоїв моральних і поведінкових норм суспільства, і не діє у відповідності з ними [34].

Такими причинами за звичай вважаються спадкові передумови, певні характерологічні й патохарактерологічні особливості, дефекти раннього виховання, залучення в асоціальні групи тощо. У всіх цих випадках присутні об'єктивні (тобто ті, що не залежать або слабо залежать від волі індивіда) причини його асоціальної поведінки. У будь-якому випадку, якщо за звичай йдеться про людину осудну, навіть якщо асоціальність її поведінки не усвідомлюється нею у конкретних поведінкових актах, то вона принципово може бути усвідомлена, якщо до цього будуть до-

кладені зусилля. Таким чином, асоціальна поведінка – окремих випадок поведінки, що відхиляється.

Неадекватна поведінка – цей термін у ряді попередніх є таким, що найбільш відповідає своїм завданням, а саме: обійняти всі різновиди девіантної поведінки. Однак і він не є в цьому сенсі досконалим, оскільки з логічною необхідністю припускає точне знання і повний опис ситуації, якій поведінка повинна адекватно відповідати. У випадках, коли цей опис, по-перше, можливий, по-друге, однозначний, – в таких випадках термін доречний. Але такі випадки не часті, як може здатися на перший погляд.

Нарешті, не виключена можливість, що один і той самий індивід в різних ситуаціях може виявити різну ступінь адекватності, як і різні люди в одній і тій самій обстановці також можуть повести себе по-різному. Перше відноситься до проблематики психології особистості та психології індивідуальних відмінностей, тоді як друге – до сфери інтересів та компетенції соціальної психології. Отже, на перший погляд, формально можна констатувати збіг змісту цих понять, однак насправді це не так – неадекватна поведінка не завжди є девіантною поведінкою, швидше про неї можна говорити як про вид поведінки, що відхиляється.

Деструктивна поведінка – це руйнівна поведінка, що відхиляється від медичних і психологічних норм, яка призводить до порушення якості життя людини, зниження критичності до своєї поведінки, когнітивним перекручуванням сприйняття і розуміння того, що відбувається, зниження самооцінки і емоційним порушенням, що у підсумку призводить до стану соціальної дезадаптації особистості, аж до її повної ізоляції. Інакше кажучи, деструктивна поведінка проявляється в схильності людини до саморуйнування.

До основних типів деструктивної поведінки відносяться адиктива, анти-соціальна, суїцидна, конформістська, на-

рцистична, фанатична і аутична. Ці типи поведінки дезінтегрують особистість в соціологічному плані. Кожен з названих семи типів порушень поведінки за певних умов може привести людину до катастрофи, а деякі з них можуть бути надзвичайно небезпечними для суспільства, представляти загрозу сучасної цивілізації [27].

У соціальному плані можлива ситуація руйнування старих суспільних норм і засад – дії індивідів (груп, соціальних верств) в цьому випадку розумно розглядати дво-яко: як наслідок об'єктивних передумов, і як джерело, рушійну силу змін, що відбуваються. При цьому можлива будь-яка ступінь усвідомлення поведінки.

У психологічному сенсі цим «щось» можуть бути ситуації міжособистісної взаємодії:

- ситуації, потенційно мають явну можливість позитивного вирішення;
- ситуації з легко прогнозованим або стереотипним дозволом – типові ситуації [34].

В обох цих випадках результат залежить від дій індивіда, і якщо вони зашкоджують, їх можна назвати деструктивними. Дії індивіда перетворюють ситуацію в конфліктну або не сприяють вирішенню вже сформованого конфлікту. Так чи інакше, питання про психологічні характеристики такої людини зберігає першорядну важливість.

У персонологічному і біографічному аспекті допустимо розглянути цей термін і з іншого боку – коли будь-яка систематична поведінка індивіда приводить його до ситуації регресу, деградації, особистісного розпаду.

Нарешті, можна спробувати віднести до деструктивної поведінки і періоди переоцінки індивідом своєї системи цінностей. Словом, деструктивна поведінка – також є видом девіантної поведінки [34].

Акцентуована поведінка – це поведінка, яка детермінована вираженими характерологічними особливостями ін-

дивіда – акцентуаціями [30]. Акцентуація характеру – це крайні варіанти норми, за яких окремі риси характеру надзвичайно посилені, внаслідок чого виявляється виборча уразливість відносно певного роду психогенних впливів при хорошій і навіть підвищеній стійкості до інших. Тобто акцентуація – це свого роду «ахіллесова п'ята» особистості, оскільки вона створює внутрішню схильність до тих чи інших поведінкових відхилень від нормативних зразків. Як досить типове характерологічне ускладнення в духовно-моральних структурах особистості, акцентуація не є різновидом соціально-психологічної патології. Проте вона суттєво ускладнює процес соціалізації, вносить в його динаміку додаткові протиріччя мотиваційного і поведінкового характеру і привертає індивідів до девіацій. Таким чином, акцентуована поведінка також є видом девіантної поведінки.

Агресивна поведінка. В одних випадках агресія може мати інструментальний характер, тобто виступати для досягнення якоїсь мети (вбивство з корисливих мотивів, фізичне насильство при пограбуванні, погрози з метою вимагання). В інших випадках при насильницьких злочинах вона безпосередньо проявляється як ворожа поведінка.

Агресивна поведінка може бути результатом спадковості. Зразками для наслідування можуть виступати родичі, однолітки, інші визначні люди. Особливу роль у підтримці агресивної поведінки відіграє делінквентна субкультура – асоціальна група, банда, нарешті, місця позбавлення волі – всі ці соціальні інститути формують стійку агресивну поведінку.

В інших випадках агресивна протиправна поведінка може бути невротично обумовленою, наприклад, якщо вона мотивується сильною тривоگوю і неусвідомленим почуттям провини. Схильність до протизаконних дій також спостерігається в разі антисоціальної спрямованості особистості, для якої вороже ставлення до інших

людей є стилем життя. Наступна форма агресивної поведінки може бути пов'язана з органічними порушеннями нервової системи. Такий правопорушник схильний до насильства переважно внаслідок афективності, застрявання на переживаннях, імпульсивності чи інтелектуального зниження. Окрему (нечисленну) групу правопорушників складають також ті психотичні хворі, хворобливий стан яких супроводжується несподіваними невмотивованими вибухами агресії (що рідко буває пов'язано з їх стійкою антигромадською спрямованістю) [9].

На практиці для визначення рівня відповідальності та виду покарання, важливо розрізнити патологічну і непатологічну форми агресивної поведінки. Непатологічна форма, як правило, характеризується негрубою вираженістю розладів поведінки й здатністю до компенсації за сприятливих умов. Наприклад, агресивна поведінка підлітків може носити характер вікових реакцій і не порушувати в цілому їх взаємин із оточуючими. Патологічна ж агресія, навпаки, пов'язана з якісними змінами складових насильницької поведінки, обумовлених хворобливими змінами психічної діяльності та їх динамікою. Можна виділити такі ознаки патологічних змін:

- агресивна поведінка зі змінами в емоційній сфері й виникненням афективно-злісних реакцій;
- агресивна поведінка з наявністю надцінних ідей помсти, ненависті, образи;
- садистична агресія, головною ознакою якої є порушення в сфері потягів, які проявляються, зокрема, в переживанні позитивних емоцій при заподіянні фізичного болю чи моральних страждань іншій людині [9].

Наприклад, у разі патологічної агресії звичайне критичне зауваження може спровокувати такий рівень злості, при якому порушується свідомість і людина, не пам'ятаючи себе, скоює вбивство.

Особливий випадок агресивності представляють серійні й зовні майже не мотивовані протиправні дії. На думку Е. Фромма, вони носять характер злісної руйнівності й садистської жорстокості, виникають раптово і несподівано для оточуючих та близьких людей [33]. Така форма агресії, на думку автора, не має явних біологічних чи економічних причин і є реальною проблемою людства.

Прагнучи відповісти на питання про природу протиправної агресії, А. Бандура та Р. Уолтерс досліджували соціальні умови становлення і особистісні особливості підлітків зі стійкою антигромадською поведінкою. На думку авторів, підлітки з асоціальною агресією істотно відрізняються від своїх більш успішних у соціальному плані однолітків. Вони частіше і більш безпосередньо висловлюють свою агресію (особливо вдома). Автори допускають, що нездатність встановлювати позитивні стосунки з батьком є одним із вирішальних чинників формування у хлопчиків антигромадської спрямованості [4].

Агресивні підлітки, які порушують закони, не довіряють оточуючим, уникають ситуацій, в яких можуть виявитися в емоційній залежності. Вони менш доброзичливо ставляться до однолітків, часто змішують секс і агресію, практично не відчують провини за агресивну поведінку. Вони багато в чому нагадують маленьких дітей, чий імпульс підпорядковується більше зовнішнім, а не внутрішнім обмеженням. Такі підлітки діють практично на шкоду собі, тому що в результаті своїх дій ще більше позбавляються уподобань і потрапляють під жорсткий контроль представників влади, до яких не відчують ні довіри, ні поваги. Проте в умовах жорстко регламентованого зовнішнього контролю (в місцях позбавлення волі) вони нерідко відчують себе комфортно, часом навіть більш ніж на волі.

Той факт, що незважаючи на повторні й серйозні покарання агресивна антисоціальна поведінка важко викорінюється, при-

водить багатьох дослідників до висновку, що такий порушник практично не здатний вчитися на досвіді. Можливо це пов'язано з тим, що заслужене покарання практично ніколи не йде негайно за проступком чи не призначається зовсім. Впевненість у тому, що агресія (злочин) залишиться безкарним грає істотну роль у підтримці антисоціальної поведінки [9].

Таким чином, агресивність і девіантність тісно пов'язані. Агресивну поведінку також можна назвати видом поведінки, що відхиляється.

Конфліктна поведінка. Психологічний словник визначає конфлікт як протиріччя, що важко розв'язати і як таке, що пов'язане з гострими емоційними переживаннями [30, 161]. А.Я. Анцупов і А.І Шипілов пропонують таке визначення: під конфліктом розуміється найбільш гострий спосіб усунення протиріч, що виникають у процесі взаємодії, що полягає в протидії суб'єктів конфлікту і звичайно супроводжується негативними емоціями [3].

Як стійка особистісна риса може виражатися в тому, що потенційно нейтральну ситуацію такий індивід схильний сприймати конфліктно, загрозливо для себе, або ж – як можливість для реалізації своєї схильності до реформаторства, сутяжництва тощо. Конфлікти можуть супроводжуватися агресивною поведінкою, а також конфлікти можуть бути підґрунтям девіантної поведінки.

Отже, вище перелічені поняття включаються в поняття «девіантна поведінка» і про них можна говорити як про види такої поведінки.

Нарешті, розглянемо саме поняття «девіантна поведінка». В недалекому минулому термін «відхилення» був пов'язаний у нашій свідомості тільки з кримінальними явищами – злочинами, пияцтвом, наркоманією, проституцією та іншими. І це не випадково, бо вони практично скрізь і завжди вважаються відхиленнями від існуючих соціальних норм. Але в зв'язку з цим виникає питання: чи тільки подібні

явища можна назвати відхиленнями і що таке девіація?

Девіантна (поведінка, що відхиляється) поведінка – це поведінка, що порушує соціальні норми певного суспільства [5]. Вона виражається у вчинках, діях (або бездіяльності) як окремих індивідів, так і соціальних груп, що відступають від встановлених законодавчо або сформованих в конкретному соціумі загальноприйнятих норм, правил, принципів, зразків поведінки, звичаїв, традицій.

Девіантною називають поведінку, яка не відповідає нормам і ролям. При цьому одні науковці переважно, як точку відліку («норми»), використовують експектацій (очікування) відповідної поведінки, а інші – атітуди (еталони, зразки) поведінки. Деякі вважають, що девіантними можуть бути не тільки дії, а й ідеї (погляди). Девіантну поведінку нерідко пов'язують з

реакцією суспільства на нього і тоді визначають як «відхилення від групової норми, яке тягне за собою ізоляцію, лікування, тюремне ув'язнення або інші покарання порушника» [32].

Вчені давно звернули увагу на те, що словосполученням «девіантна поведінка» називають і конкретні дії конкретної людини, і масове й стійке соціальне явище.

Оскільки девіантною визнається поведінка, яка не відповідає соціальним нормам і очікуванням, а норми й очікування різні не лише в різних суспільствах і в різний час, а й у різних груп в одному і тому ж суспільстві в один і той же час (правові норми і «злочинський закон», норми дорослих і молодіжні норми, правила поведінки «істеблішменту» і «богеми» тощо), оскільки поняття «загальноприйнята норма» дуже відносно, а отже, відносна (релятивна) і девіантна поведінка. Виходячи з цих перших,

найбільш загальних уявлень про девіантну поведінку, визначимо її як: 1) вчинок, дії людини і 2) соціальне явище.

Психологічні традиції вивчення цього складного і цікавого явища, яким є девіантна поведінка, склалися в основному в психоаналітичних і соціологічних школах, які використовували великий арсенал методів розпізнавання, опису і дослідження. Проблему відхилень вивчають соціологія, психологія, кримінологія та інші науки [16].

Проте ні у зарубіжних, ні у вітчизняних авторів немає єдиної точки зору на термін «поведінка, що відхиляється». Одні дослідники вважають, що мова повинна йти про будь-які відхилення від схвалених суспільством соціальних норм, інші пропонують включити в це поняття тільки порушення правових норм, треті – різні види соціальної патології (вбивство, наркотизм, алкоголізм тощо), четверті – соціальну творчість.

Справа в тому, що девіантна поведінка завжди пов'язана з якою-небудь невідповідністю людських вчинків, дій, видів діяльності, поширеними у суспільстві чи групах нормам, правилам поведінки, ідеям, стереотипам, очікуванням, установкам, цінностям.

На відміну від кримінології, кримінального права та інших правових наук, що розглядають поведінку, що відхиляється в ракурсі порушення норм права, соціологія використовує більш широке визначення девіації, як відхилення від загальноприйнятих цінностей і норм. Вона відносить до девіантної поведінки не тільки злочини та інші правопорушення, але й алкоголізм, пияцтво, наркоманію, бродяжництво, дармоїдство, дитячу безпритульність, аморальну поведінку тощо.

Біля витоків соціології девіантної (що відхиляється) поведінки стояв французький вчений Еміль Дюркгейм (1858–1917) – творець французької соціологічної школи. Він висунув поняття соціальної аномії, визначивши її як «стан суспільства, коли старі норми і цінності вже не відповідають

реальним відносинам, а нові ще не утвердилися». На його думку, аномія є наслідком криз і різких суспільних змін і становить таку ситуацію в суспільстві, яка характеризується послабленням або руйнуванням норм, суперечливістю правил, що регулюють соціальні відносини. У результаті цього індивіди втрачають соціальну орієнтацію, що сприяє розвитку девіантної поведінки. Так, у роботі «Самогубство» Дюркгейм відзначав, що в періоди соціальних спадів і підйомів зростає число самогубств, показуючи, що соціальна дезорганізація є причиною девіантної поведінки [12, 13].

В соціології проблеми девіантної поведінки розглядалися також у культурологічних теоріях, що вбачають причини соціальних відхилень у конфлікті між нормами субкультур і домінуючої культури. Е. Саттерленд – автор теорії диференційованого зв'язку, стверджував, що злочинності навчаються, що злочинна девіація є наслідком багаторазового та тривалого спілкування індивіда з носіями девіантних норм поведінки [31].

Становленню самостійного наукового напрямку теорія девіантної поведінки зобов'язана передусім Р. Мертону і А. Коену. Р. Мертон проаналізував, яким чином соціальна структура спонукає деяких членів суспільства до невідповідної приписами поведінки. Американський соціолог А. Коен називає поведінку, що відхиляється як таку, що йде врозріз з інституційними очікуваннями, тобто з очікуваннями, що розділяються і визнаються законними всередині соціальної системи [21, 520–521], а англієць Д. Уолш, представник феноменологічної соціології, стверджує, що соціальне відхилення – це значною мірою статус, що приписується [28, 98], тобто тільки суб'єктивне позначення, «ярлик», а не об'єктивне явище. На його думку, відхилення – це не внутрішня якісна риса, притаманна певній дії, а результат соціальної оцінки та застосування санкцій. Вочевидь, що подібні характеристики девіантної поведінки не розкривають

повністю її природу і об'єктивні антинормативні властивості.

У контексті теорії соціалізації, до девіантної поведінки схильні люди, соціалізація яких проходила в умовах заохочення або ігнорування окремих елементів девіантної поведінки (насильство, аморальність). У теорії стигматизації, вважається, що поява девіантної поведінки стає можливим вже при одному тільки визначенні індивіда як такого, що соціально відхиляється й застосуванні по відношенню до нього репресивних або виправних заходів [29; 31].

Одним із перших психологів, що займався дослідженням «поведінкових відхилень» був А.Г. Ковальов, який вважав, що основною ознакою відхилень від норм поведінки людини є невідповідність цієї поведінки суспільним вимогам, вираженим в соціальних установках – законах і моральних правилах [17].

Поняття «поведінка, що відхиляється» з'явилося також у роботах кримінологів на початку 60-х років для позначення діяльності людини, що не відповідає встановленим нормам [1; 22; 23]. Під поведінкою, що відхиляється розуміли дії, які не відповідають заданим суспільством нормам і типам [1, 257], тобто мова йде про порушення будь-яких соціальних норм.

В юридичній праці, за редакцією В.Н. Кудрявцева дається визначення асоціальної поведінки, що відхиляється, як поведінки, в якій стійко виявляються відхилення від норм соціальних, у вигляді корисливої, агресивної й соціально-пасивної орієнтації [23].

Канадський психолог Ж. Годфруа вводить поняття «аномальна поведінка» і дає визначення антисоціальної особистості, під якою мається на увазі нездатність особистості встановлювати міцні соціальні відносини, небажання дотримуватися прийнятих норм, малою лояльністю по відношенню до інших, несхильністю дотримуватися своїх обов'язків перед ними і відсутністю почуття провини за свої непростийні вчинки [11].

На думку І.С. Кона девіантна поведінка – це система вчинків, що відхиляються від загальноприйнятої або такої, що, мається на увазі, норми (психічного здоров'я, права, моралі) [18].

У «Психологічному словнику» [29] дається новий підхід до визначення девіантної (що відхиляється) поведінки, за яким – це дії, що не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві (соціальній групі) нормам і призводить порушника до ізоляції, лікування, виправлення або покарання.

Як пише професор соціології Каліфорнійського університету в Берклі (США) Нейл Джозеф Смельзер, девіація важко піддається визначенню, що пов'язано з невизначеністю і різноманіттям поведінкових очікувань. Девіація веде за собою ізоляцію, лікування, виправлення або інше покарання. Смельзер виділяє три основних компоненти девіації:

а) людину, якій властива певна поведінка;

б) норму або очікування, що є критерієм оцінки поведінки як девіантної;

в) іншу групу або організацію, що реагує на дану поведінку [26, 78].

Тим не менш, склався стереотип, відповідно до якого до девіантів – суб'єктів поведінки, що відхиляється – відносять людей, що становлять певну небезпеку, якусь загрозу стабільності та соціального порядку. Це не зовсім так. Соціальні відхилення можуть проявлятися в різних формах, у тому числі й у формі злочинності, наркоманії, алкоголізму. Однак до девіантів з таким же успіхом можна віднести політичних радикалів, художників-новаторів, великих полководців та державних діячів. Їхня поведінка – теж відхиляється.

Російський дослідник Я. Гілінський виділяє *негативну поведінку*, що відхиляється, яка завдає шкоди суспільству й перешкоджає соціальному розвитку, та *позитивні відхилення* – різні форми соціальної творчості [10]. Проблема полягає не просто у відхиленні поведінки від

існуючих загальноприйнятних норм, а у ставленні суспільства до такої поведінки. У цьому плані відхилення може бути соціально схвалюваним або засуджуваним. Тут необхідно навести ще одну інтерпретацію девіантної поведінки – девіантність визначається як відповідність (або невідповідність) дій соціальним очікуванням. У цьому випадку вкрай складно визначити, що є девіацією, а що ні.

Девіантна поведінка як соціальне явище має певні історичні корені і характеризується стійкістю і масовістю. Різноманітність соціальних норм, що діють в суспільстві – релігійних, естетичних, політичних, правових та інших – тягне за собою різноманітність девіацій (соціальних відхилень). Згодом, як соціальні норми і правила, так і соціальні відхилення зазнають змін. Те, що раніше вважалося девіантною поведінкою, може перетворитися на норму поведінки і навпаки. Виникнення нових законів і правил тягне за собою і нові види девіацій. Тому соціальна оцінка відхилень повинна здійснюватися з історичних позицій і носити конкретний характер.

Соціальне відхилення може бути втілено як в окремому вчинку особистості, так і в низці вчинків, що характеризують поведінку індивіда. Девіантний характер може також носити і діяльність соціальних груп (наприклад, сім'ї), негативно впливаючи на взаємовідносини індивідів всередині і поза цих груп. У діяльності представників колективів та організацій девіантна поведінка може виявлятися у формі бюрократизму, хабарництва, відступу від правил добросовісної конкуренції, ухилення від сплати податків, а також інших порушень встановлених правил і пред'явлених до них правових, організаційних чи моральних вимог.

Порушення соціальних норм має місце і у сфері міждержавних і внутрішньодержавних відносин, що веде до збільшення широти розповсюдження соціальних відхилень і посилює соціальні наслідки

девіантної поведінки, що виражається в актах агресії, геноциду, тероризму, апартеїду, рабства, руйнування або знищення культурних цінностей і т. п. Найбільш небезпечні види девіантної поведінки ряд авторів відносить до розряду соціальної патології.

Відхилення (девіація) у свідомості та поведінці людей зазвичай дозріває поступово. Більше того, в соціології є поняття «первинна девіація», коли на певні відхилення оточуючі дивляться «крізь пальці», а людина, що ігнорує якісь правила, не вважає себе порушником. Такі відхилення межують з незначними проступками або аморальними діями й можуть не помічатися (прощатися, ігноруватися), як, наприклад, вживання спиртних напоїв з випадковими людьми, що призводить до порушення суспільної моралі.

Але є другий рівень, поведінки, що відхиляється (вторинна девіація), коли навколишньою соціальною групою або офіційними організаціями людина відкрито визнається порушником норм моралі чи права, що завжди пов'язано з певною реакцією на її дії.

При розгляді поведінки, що відхиляється важливо також розрізняти індивідуальні та колективні форми девіації. Якщо під першими розуміються вчинки конкретних людей, що забороняються громадськими нормами, то в другому випадку девіантна поведінка є відображенням діяльності певної соціальної групи – злочинної групи або секти, які створюють якусь подобу своєї «культури» (субкультури) і відкрито конфронтують з прийнятими нормами.

Підводячи підсумок можна зробити такі висновки про девіантну поведінку та виділити такі її ознаки:

девіантна поведінка – це поведінка, яка не відповідає загальноприйнятним або офіційно встановленим соціальним нормам. Інакше кажучи, це дії, які не відповідають чинним законам, правилам, традиціям і соціальним установкам. Визначаючи

девіантну поведінку як поведінку, що відхиляється від норм, слід пам'ятати, що соціальні норми змінюються. Це, в свою чергу, надає поведінці, що відхиляється історично мінливий характер. Отже, девіантна поведінка – це порушення не будь-яких, а лише найбільш важливих для даного суспільства в даний час соціальних норм.

Девіантна поведінка і особистість, що її виявляє, викликають негативну оцінку з боку інших людей. Негативна оцінка може мати форму громадського осуду, соціальних санкцій або кримінального покарання. Насамперед санкції виконують функцію запобігання небажаній поведінки. Але, з іншого боку, вони можуть призводити до такого негативного явища, як стигматизація особистості – навішування на неї ярлика. Всім відомо, як складно особі, що відбувала покарання в місцях позбавлення волі відновити соціальні зв'язки і повернутися до «нормального» життя. Процес ресоціалізації такої особи відбувається досить складно із-за недовіри оточуючих людей. Поступово ярлик девіанта (наркоман, злочинець, самогубець тощо) формує девіантну ідентичність (самовідчуття). Таким чином, погана репутація посилює небезпечну ізоляцію, перешкоджає позитивним змінам і викликає рецидиви девіантної поведінки.

Особливістю девіантної поведінки є те, що вона завдає реальної шкоди самій особистості або оточуючим людям. Це може бути дестабілізація існуючого порядку, заподіяння моральної і матеріальної шкоди, фізичне насильство. У крайніх своїх проявах девіантна поведінка представляє безпосередню загрозу для життя, наприклад суїцидальна поведінка, насильницькі злочини, вживання «важких» наркотиків. Психологічним маркером шкоди є страждання, яке переживає сама людина чи оточуючі. Це означає, що поведінка, яка відхиляється є руйнівною: залежно від форми – деструктивною або аутодеструктивною. На погляд Е.В. Змановської, не задовольняються

цією ознакою і не є поведінкою, що відхиляється такі близькі соціальні явища, як радикалізм і креативність. Незважаючи на те, що вони також відхиляються від загальноприйнятих норм, викликаючи роздратування консервативно налаштованої частини населення, ці феномени швидше корисні для суспільства, ніж небезпечні. Так, радикально налаштовані особистості налаштовані на корінні перетворення в суспільстві, а це стимулює прогресивні зміни. Креатори, відрізняючись нестандартністю, виступають дослідниками і першовідкривачами [15].

Для того, щоб поведінку можна було охарактеризувати як девіантну, вона повинна узгоджуватися із загальною спрямованістю особистості. При цьому поведінка не повинна бути наслідком нестандартної ситуації (наприклад, поведінка в рамках посттравматичного синдрому), наслідком кризової ситуації (наприклад, реакція горя у разі смерті близької людини протягом перших місяців) або наслідком самооборони (наприклад, за наявності реальної загрози для життя).

Особливістю девіантної поведінки є те, що вона розглядається в межах медичної норми. Вона не повинна ототожнюватися з психічними захворюваннями чи патологічними станами, хоча і може поєднуватися з останніми. У разі психічного розладу має місце патологічна поведінка психічно хворої людини. Патологічна поведінка, що відхиляється від медичних норм, вимагає першорядного медичного втручання і вивчається психіатрією як, наприклад, девіантна поведінка психічно хворих [15]. Патологічна поведінка має на увазі, що під впливом хворобливого стану здатність особистості усвідомлювати і контролювати свої дії істотно знижується.

У той же час за певних умов поведінка, що відхиляється може переходити в патологічну. Наприклад, залежна поведінка може перерости в системне захворювання – алкоголізм, наркоманію. Таким чином, особистість з девіантною поведінкою

може займати будь-яке місце на психопатологічній осі «здоров'я – передхвороба – хвороба» [15].

Особливістю девіантної поведінки є те, що вона супроводжується різними проявами соціальної дезадаптації. Така поведінка зовсім не обов'язково призводить до хвороби або смерті, але закономірно викликає або посилює стан соціальної дезадаптації. Стан дезадаптації, в свою чергу, може бути самостійною причиною девіантної поведінки особистості.

Девіантна поведінка має індивідуальну і вікову своєрідність. Вона, насамперед, відображає зовнішнє буття особистості в соціумі. Воно може бути надзвичайно різноманітним «зсередины». Одні й ті ж види девіантної поведінки по-різному проявляються у різних людей у різному віці. Індивідуальні відмінності людей зачіпають мотиви поведінки, форми прояву, динаміку, частоту і ступінь вираженості. Наприклад, форма девіації і ступінь її вираженості можуть варіювати від цілком нешкідливих проявів до тотального порушення життєдіяльності особистості.

Інша важлива індивідуальна особливість стосується того, як людина переживає девіантну поведінку – як небажане чуже для себе, як тимчасове задоволення або як звичайне і привабливе. Ставлення особистості до своєї поведінки (особистісна позиція) багато в чому визначає її долю.

Щодо вікових відмінностей девіантної поведінки, то слід зауважити, що термін «девіантна поведінка» може застосовуватися до дітей не молодше 5 років, а в строгому сенсі – після 9 років. Раніше п'яти років необхідні подання про соціальні норми у свідомості дитини просто відсутні, а самоконтроль здійснюється за допомогою дорослих. Тільки в 9–10 років можна говорити про наявність у дитини здібності самостійно слідувати соціальним нормам. Якщо ж поведінка дитини, молодшої п'яти років, істотно відхиляється від вікової норми, то її доцільно розглядати як один

із проявів незрілості, невротичних реакцій або порушень психічного розвитку [15].

Ще однією ознакою девіантної поведінки є те, що її переважно можна охарактеризувати як таку, що стійко повторюється (багаторазово або тривалу).

Виходячи з усього сказаного, можна дати таке визначення девіантної поведінки – це стійка поведінка особистості, що відхиляється від найбільш важливих соціальних норм, що заподіює реальну шкоду суспільству або самій особистості, а також супроводжується її соціальною дезадаптацією.

Слід пам'ятати, що, по-перше, поведінкові проблеми надзвичайно широко поширені. По-друге, межі відхилення досить часто важко визначити. Зміни в суспільстві призводять до зміни норм, а отже, і видів поведінкових девіацій. Але самі норми і відхилення від них є невід'ємною частиною будь-якої соціальної системи. Отже, на соціальному рівні девіантна поведінка – це тільки одна з можливих форм взаємин між суспільством і особистістю. «Викорінення» поведінки, що відхиляється як соціального явища навряд чи можливе. Більш того, при спеціальному розгляді можна довести, що девіації нормальні й корисні для суспільства, оскільки стимулюють прогресивні зміни в ньому.

На індивідуальному ж рівні девіантна поведінка виглядає більш проблематично, оскільки вона пов'язана з такими негативними феноменами, як реальна шкода для життя самої особистості або оточуючих людей, конфлікт девіантної особи з соціальним оточенням, її соціальна дезадаптація [15].

Отже, на особистісному рівні девіантна поведінка – це соціальна позиція особистості, яка виступає у формі девіантного стилю і способу життя. Як відомо, більшість людей при бажанні цілком можуть змінити свою позицію по відношенню до суспільства.

Список літератури:

1. *Аванесов Г.А.* Криминология и социальная профилактика / Г.А. Аванесов. – М., 1980.
2. *Амбрумова А.Г., Жезлова Л.Я.* Методические рекомендации по профилактике суицидальных действий в детском и подростковом возрасте / А.Г. Амбрумова, Л.Я. Жезлова. – М., 1978.
3. *Анцупов А.Я., Шипилов А.И.* Конфликтология: учебник для вузов / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 507 с.
4. *Бандура А., Волтерс Р.* Подростковая агрессия / А. Бандура, Р. Волтерс. – М., 2000.
5. Большой толковый психологический словарь / Артур Ребер; [пер. с англ.]. – Т. 1 (А-О). – АСТ, Вече, 2003. – 592 с.
6. Большой толковый психологический словарь / Артур Ребер; [пер. с англ.]. – Т. 2 (П-Я). – АСТ, Вече, 2003. – 560 с.
7. *Братусь Б.С.* Аномалии личности / Б.С. Братусь. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.
8. *Васильев В.Л.* Юридическая психология / В.Л. Васильев. – СПб: Питер Пресс, 1997. – 656 с.: ил.
9. *Виничук Н.В.* Психология аномального поведения [Электронный ресурс] / Н.В. Виничук. – Владивосток, 2004. – Режим доступа : <http://www.twirpx.com/file/130534/>
10. *Гилинский Я.* Социология девиантного (отклоняющегося) поведения : учебное пособие / Я. Гилинский, В. Афанасьев. – СПб, 1993.
11. *Годфруа Ж.* Что такое психология / Ж. Годфруа. – М., 1992.
12. *Дюркгейм Э.* Норма и патология / Э. Дюркгейм // Социология преступности. – М., 1966.
13. *Дюркгейм Э.* Самоубийство: Социологический этюд / Э. Дюркгейм. – М., 1994.
14. *Зелинский А.Ф.* Криминальная психология: научно-практ. издание / А.Ф. Зелинский. – К.: Юринком Интер, 1999. – 240 с.
15. *Змановская Е.В.* Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений [Электронный ресурс] / Е.В. Змановская. – М.: Изд. центр «Академия», 2003. – 288 с. – Режим доступа : http://www.e-reading.org.ua/bookreader.php/107411/Zmanovskaya_-_Deviantologiya.html
16. *Клейберг Ю.А.* Психология девиантного поведения: учеб. пособие для вузов / Ю.А. Клейберг. – М.: ТЦ Сфера, 2001. – 160 с.
17. *Ковалев В.В.* Психология личности / В.В. Ковалев. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1970. – 391 с.
18. *Кон И.* Вкус запретного плода / И. Кон. – СПб, 1999. – 460 с.
19. *Короленко Ц.П., Донских Т.А.* Семь путей к катастрофе (деструктивное поведение в современном мире) / Ц.П. Короленко, Т.А. Донских. – Новосибирск, 1990.
20. *Коэн А.* Исследование проблем социальной дезорганизации и отклоняющегося поведения / А. Коэн // Социология сегодня. – М., 1965.
21. *Коэн А.* Отклоняющееся поведение и контроль над ним / А. Коэн // Американская социология: Перспективы, проблемы, методы. – М., 1972.
22. Криминология – XX век / [под ред. В.Н. Бурлакова, В.П. Сальникова]. —СПб: Юридический центр Пресс, 2000. – 554 с.
23. *Кудрявцев В.Н.* Правовое поведение: норма и патология / В.Н. Кудрявцев. – М., 1982.
24. *Леонгард К.* Акцентуированные личности / К. Леонгард. – К., 1989.
25. *Личко А.Е.* Психопатии и акцентуации характера у подростков / А.Е. Личко. – Л., 1991.
26. *Лунеев В.В.* Преступность в XXI веке: методология прогноза / В.В. Лунеев //

Социс. – 1996. – № 7.

27. *Мошкин В.* Склонность к саморазрушению [Электронный ресурс] / В. Мошкин. – Режим доступа : <http://www.school-obz.org/topics/psiho/004.htm>

28. Новые направления в социологической теории. – М., 1978.

29. Психологический словарь / [под ред. Б.Г. Мецеракова, В.П. Зинченко]. – 1983. – 1051 с.

30. Психология: Словарь / [под ред. А.В. Петровского]. – М., 1990.

31. *Sutherland E.H., Cressey D.R.* Principles of Criminology / E.H. Sutherland, D.R. Cressey. – New York, 1966.

32. *Урванцев Б.А.* Порядок и норма [Текст] / Б.А. Урванцев. – М. : Изд-во стандартов, 1991. – 240 с.

33. *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М.: АСТ, 2004. – 640 с.

34. *Хомич А.В.* Психология девиантного поведения : учебное пособие [Электронный ресурс] / А.В. Хомич. – Ростов-на-Дону, 2006. – Режим доступа : <http://khomich.narod.ru/DEVIANTNOE-POVEDENIE/Deviantnoe-posobie.htm>

35. Энциклопедический словарь медицинских терминов : в 3-х томах [Около 60 000 терминов] / [под ред. Б.В. Петровского]. – М.: Советская энциклопедия, 1982. – Т. 1. – 464 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается понятие девиантного поведения и его признаков с позиции уголовно-правовых наук, социологии и психологии. Обосновывается, что якобы смежные понятия, которые употребляются наряду с термином «девиантное поведение» на самом деле являются видами такого поведения.

SUMMARY

This article discusses the concept of deviant behavior, its signs from the perspective of criminal science, sociology and psychology. Substantiated, that allegedly related concepts that are used along with the term «deviant behavior» are actually species of such behavior.

*Рекомендовано кафедрой кримінального процесу
та криміналістики*

Подано 14.10.2011.